

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร COSMOLOGY SYSTEM OF THE MURAL PAINTING IN WAT SUTHAT THEPWARARAM RATCHAWORAMAHAWIHAN BANGKOK

ภัทรชนน ศักดิ์ศิริสัมพันธ์* PATCHANON SAKSIRISAMPANT*
จิรวารณ แสงเพชร** JEERAWAN SANGPETCH**

บทคัดย่อ

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานครเป็นจิตรกรรมเกี่ยวกับจักรวาลทางพุทธศาสนาที่เขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ปลายพุทธศตวรรษที่ 24) ซึ่งมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ โดยปรับเปลี่ยนตำแหน่งจิตรกรรม จากชนบเดิมที่อยู่บนฝาผนังซึ่งเป็นมุมมองระนาบเดียวในพื้นที่สองมิติ ให้กลายเป็นจิตรกรรมบนเสาพระวิหารทั้งสี่ด้านจำนวน 8 ต้น รวมเป็นภาพจิตรกรรมบนเหลี่ยมเสาทั้ง 32 เหลี่ยม ลักษณะดังกล่าวทำให้เกิดมุมมองที่ต่างระนาบในพื้นที่สามมิติ ตลอดจนมีลำดับและองค์ประกอบที่ซับซ้อนขึ้นจากผลการศึกษาพบว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานบนเสาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามมีความสัมพันธ์กับจิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งเขียนขึ้นในยุคก่อนหน้า และสมุดภาพไตรภูมิฉบับต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ พุทธศตวรรษที่ 22-24 ทั้งในเรื่องของการลำดับองค์ประกอบภาพ เนื้อหาเรื่องราว ตลอดจนรูปแบบของศิลปกรรม นอกจากนี้เนื้อหาของภาพจิตรกรรมดังกล่าวยังเชื่อมโยงกับวรรณกรรมพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์หมวดโลกศาสตร์ ตลอดจนวรรณกรรมหมวดอื่น ๆ เช่น วรรณกรรมบันเทิงคดี และปกรณัมนิทาน

คำสำคัญ : ไตรภูมิโลกัณฐาน/ จิตรกรรมไทย/ วัดสุทัศนเทพวราราม

*นิสิตระดับปริญญาโทบัณฑิต คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, patchanon.1995@gmail.com

*M.F.A. Student, Faculty of Fine and Applied Arts, Chulalongkorn University, patchanon.1995@gmail.com

**รองศาสตราจารย์ ดร., คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, sangpetch.j@gmail.com

**Associate Professor Dr., Faculty of Fine and Applied Arts, Chulalongkorn University, sangpetch.j@gmail.com

Abstract

The study of the Cosmology mural painting or Tribhumi-Lokasanthana in Wat Suthat Thepwararam, Bangkok, Thailand which was painted in the temple (Vihara) around the Early Rattanakosin period (Bangkok, 19th century). This mural painting is considered to have a unique feature by presenting on the 8 square-pillars (4 pairs of pillars with different contents in 32 sides) instead of the wall as a traditional position. This transposition considerably changes the view of painting from 2 dimensional surface to 3 dimensional space with a complex order and composition. The result of this study revealed that there is a correlation of order, composition, content, and style between the cosmology painting in Wat Suthat and Wat Rakhang-Kositaram Bangkok (Before Wat Suthat), including Illustrated Manuscript of Tribhum in Ayutthaya, Thonburi, Rattanakosin period (c.17-19th century), moreover, the content in this painting is also correlated to Buddhist scripture such as Tipitaka, Attakatha, Lokasatra (Buddhist Cosmology), including other literatures and ables.

Keywords: Tribhumi-Lokasanthana/ Thai Mural Painting/ Wat Suthat Thepwararam

บทนำ

ไตรภูมิโลกทัศน์เป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงโลกและจักรวาลตามคติพุทธศาสนา มีที่มาจากพระไตรปิฎก และคัมภีร์ฉบับต่าง ๆ ซึ่งแพร่หลายในประเทศที่มีหลักฐานการนับถือพุทธศาสนา สำหรับงานศิลปกรรมในประเทศไทยนั้นมักปรากฏเนื้อหาในภาพจิตรกรรม โดยพบหลักฐานตั้งแต่ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 22 ทั้งในรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังและจิตรกรรมสมุดภาพ ซึ่งทำหน้าที่เป็นสื่อหนึ่งในการอธิบายลักษณะสัณฐานและองค์ประกอบต่าง ๆ ภายในจักรวาลอันเป็นลักษณะอุดมคติ ทั้งภูมิประเทศ สิ่งมีชีวิตที่อาศัยในแต่ละภพภูมิ ตลอดจนเป็นเครื่องเตือนใจพุทธศาสนิกชนให้ตระหนักถึงบาปบุญคุณโทษ โดยแสดงถึงผลของกรรมดีและกรรมชั่วแห่งสัตว์โลก

การศึกษาภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร เป็นกรณีศึกษาจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีรูปแบบเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ โดยปรับเปลี่ยนตำแหน่งภาพจิตรกรรมจากชนบเดิมที่เขียนบนฝาผนังซึ่งเป็นมุมมองระนาบเดียวในลักษณะสองมิติ ให้กลายเป็นจิตรกรรมที่ปรากฏบนเสาพระวิหารและจิตรกรรมประดับคอสองอันเป็นแนวนานเหนือเสาพระวิหาร ลักษณะดังกล่าวทำให้เกิดมุมมองที่ต่างระนาบกันในลักษณะสามมิติและมีองค์ประกอบที่ซับซ้อนมากขึ้น นอกจากนี้เนื้อหาและองค์ประกอบบางประการของภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ของวัดสุทัศนเทพวรารามยังเชื่อมโยงกับวรรณกรรมพุทธศาสนาและวรรณกรรมหมวดอื่น ๆ

จากความสำคัญดังกล่าว จึงเป็นที่มาของการศึกษาจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์วัดสุทัศนเทพวราราม เพื่อแสดงให้เห็นถึงบทบาทของจิตรกรรมดังกล่าวอันเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการแสดงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของพุทธสถานกลางพระนคร อีกทั้งมีรูปแบบที่พัฒนาเจริญสูงสุดในบรรดาจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ตั้งแต่อดีตจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษารูปแบบศิลปะและระเบียบการจัดวางภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ตลอดจนความสัมพันธ์กับงานศิลปกรรมอื่น ๆ ที่เป็นต้นแบบ
2. เพื่อศึกษาอิทธิพลคติความเชื่อที่มีต่อจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ วัดสุทัศนเทพวราราม รวมถึงความสัมพันธ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนา

ขอบเขตงานวิจัย

ภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม จิตรกรรมไตรในหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตารามและสมุดภาพไตรภูมิ

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกทัศน์จากวรรณกรรมพุทธศาสนา ตลอดจนแหล่งศิลปกรรมต่าง ๆ ที่คาดว่าเป็นต้นแบบ

2. ศึกษาข้อมูลของนักวิชาการในอดีต
3. ศึกษาข้อมูลภาคสนาม บันทึกภาพจิตรกรรม
4. รวบรวมข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์และเปรียบเทียบหลักฐาน
5. สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย

จิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานที่เสาศระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามมีความสัมพันธ์ในด้านลำดับภาพ เนื้อหาเรื่องราวและรูปแบบศิลปะกับจิตรกรรมฝาผนังไตรภูมิในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตาราม และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ รวมถึงเนื้อหาของภาพจิตรกรรม บางส่วนยังเชื่อมโยงกับคัมภีร์พุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก คัมภีร์หมวดโลกศาสตร์ อรรถกถาชาดกและ นิทานปรกณัมต่าง ๆ รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1. ประวัติจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม

วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นพระอารามที่ตั้งอยู่ในบริเวณกึ่งกลางพระนคร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ สถาปนาในราว พ.ศ. 2350¹ โดยสร้างให้สูงใหญ่เท่าวัดพนัญเชิงและอัญเชิญ พระศรีศากยมุนีซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำริดจากเมืองสุโขทัยลงมาประดิษฐานเป็นพระประธาน พระราชทาน ชื่อพระอารามเมื่อแรกสร้างว่า “มหาสุทธาวาส” ทั้งนี้ สิ่งก่อสร้างส่วนใหญ่ภายในพระอารามนั้นเป็นผลงาน ที่สร้างต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และล่วงมาจนเสร็จสมบูรณ์สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวราวพ.ศ. 2390 พร้อมกับพระราชทานชื่อพระอารามใหม่เป็น “วัดสุทัศนเทพวราราม” อันมาจากชื่อ “สุทสนนคร” ศูนย์กลางของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนเขาพระสุเมรุและสอดคล้องกับตำแหน่งของ พระอารามที่อยู่ใจกลางกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นชื่อที่เกี่ยวข้องกับคติพระอินทร์ด้วยเช่นกัน

นอกจากชื่อพระอารามแล้ว สถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่ปรากฏก็เกี่ยวเนื่องในคติดังกล่าวเช่นกัน ได้แก่ พระวิหารซึ่งประดับหน้าบันด้วยรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณอันเปรียบดังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนเขา พระสุเมรุ (ภาพที่ 1-2) รวมถึงจิตรกรรมภายในพระวิหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน ซึ่ง สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในคราวสร้างพระวิหารช่วงรัชกาลที่ 2-3 ลักษณะเป็นจิตรกรรมบนเสาสี่เหลี่ยมใน ประธานทั้ง 8 ต้น หรือ 4 คู่ (แผนภูมิที่ 1, ภาพที่ 3-4) ประกอบด้วยเนื้อหาที่แตกต่างกันจำนวน 32 เหลี่ยม โดยอธิบายถึงสัจจญาณจักรวาลและภาพต่าง ๆ ในกามภูมิ² ได้แก่ สวรรค์ ชมพูทวีป นรก เทวดา อสูร มนุษย์ เปรต เสรจจนา ซึ่งเสาดแต่ละต้นนั้นแบ่งออกเป็นสามระดับ (แผนภูมิที่ 2) ได้แก่

1. ยอดเสา ว่าด้วยภูเขาที่เป็นแกนกลาง ได้แก่ เขาพระสุเมรุ (สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) เขาสัตตบริภัณฑ์ ทั้ง 7 ลูก และภูเขากำหนดขอบเขตจักรวาล ได้แก่ เขาจักรวาล
2. กลางเสา ว่าด้วยมหาสมุทร เกาะกลางทะเล มักแสดงภาพสัตว์และชาดกที่เกี่ยวข้องกับน้ำ
3. เชิงเสา ว่าด้วยภาคพื้นดิน ทวีป ป่าหิมพานต์-เมืองในชมพูทวีป รวมถึงพิภพเบื้องล่างซึ่งมี พิกพ อสูร (ใต้เขาพระสุเมรุ) และนรกภูมิ (ใต้ชมพูทวีป) โดยแสดงภาพสิ่งมีชีวิตและชาดกเช่นกัน³

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “จดหมายเหตุความทรงจำ,” ใน พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยกาเออ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์) (นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552), 260.

2. ในจิตรกรรมฝาผนังตั้งแต่อดีตก็มักปรากฏภาพจักรวาลด้วยองค์ประกอบนี้ ประกอบด้วย สวรรค์ภูมิ (สวรรค์ชั้นสุทธภูมิ) และอบายภูมิ (เปรต นรก เสรจจนา) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกามภูมิ อ้างถึงใน เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), 113-114.

3. รายละเอียดชาดกอ้างอิงถึงใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสาศระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรวิหาร (กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี, 2528), 16-18.

การอธิบายภาพเสาศระวิหารในบทความนี้ ผู้เขียนจะใช้รหัสตัวหนังสือกำหนดตำแหน่ง ได้แก่ ลำดับต้นเสา แทนด้วยตัวเลข 1-8 ทิศเหลี่ยมเสา แทนด้วยอักษร N (เหนือ) S (ใต้) E (ตะวันออก) W (ตะวันตก) และระดับเสา แทนด้วยอักษร ก (เชิงเสา) ข (กลางเสา) ค (ยอดเสา) ง (คอสอง) ตัวอย่างเช่น 1-N-ค : เสาที่ 1 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา (ถ้าไม่ระบุส่วนใดคือกล่าวถึงส่วนนั้นทั้งหมด)

นอกจากนี้ที่เสาศระวิหารยังประดับแผ่นศิลาจารึกจำหลักคำบรรยายภาพที่ส่วนล่างสุดของทั้ง 32 เหลี่ยมเสา มีลำดับเนื้อหาเวียนขวารอบพระวิหารโดยเริ่มจากเสาด้านหน้าสุดของแนวเสาทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน) ไปยังเสาด้านหลังสุดที่ท้ายพระวิหาร จากนั้นเวียนขวามายังเสาท้ายพระวิหารที่อยู่ฝั่งตรงข้ามและเรียงลำดับมายังเสาด้านหน้าสุดพระวิหารตามแนวเสาทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)⁴ (ดูแผนภูมิที่ 1)

2. ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามกับจิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตารามและสมุดภาพไตรภูมิ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานของวัดสุทัศนเทพวรารามนี้แสดงภาพจักรวาลอย่างมีเอกลักษณ์พิเศษโดยวางตำแหน่งอยู่บนเสาศระวิหารทั้ง 8 ต้น ทำให้เกิดระบบการลำดับองค์ประกอบภาพที่ละเอียดซับซ้อนกว่าจิตรกรรมแห่งอื่น ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเกิดข้อสันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมดังกล่าวอาจมีรูปแบบและเนื้อหาเชื่อมโยงศิลปกรรมต้นแบบที่เกิดในยุคสมัยก่อนหน้า การศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจึงได้ใช้หลักฐานสองส่วนในการวิเคราะห์ ได้แก่ สมุดภาพไตรภูมิฉบับต่าง ๆ ซึ่งสมุดเหล่านี้แสดงลำดับองค์ประกอบภาพที่เป็นระบบและมีเอกลักษณ์ชัดเจนเช่นเดียวกัน โดยการศึกษาครั้งนี้ส่วนใหญ่ได้ใช้สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ 8 และสมัยธนบุรี เลขที่ 10/ก⁵ (ในบทความนี้จะแสดงตัวอย่างเฉพาะเล่มเลขที่ 10/ก) นอกจากนี้ ยังใช้หลักฐานอีกส่วนคือจิตรกรรมไตรภูมิที่หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม⁶ ซึ่งเป็นจิตรกรรมฝาผนังที่สันนิษฐานว่าพัฒนารูปแบบมาจากสมุดไตรภูมิเนื่องจากมีองค์ประกอบคล้ายคลึงกันตลอดจนอาจเป็นจุดเชื่อมโยงวิวัฒนาการที่สำคัญของภาพจักรวาลระหว่างต้นฉบับในสมุดภาพ และจิตรกรรมที่เสาศระวิหารอีกด้วย

ในการศึกษาครั้งนี้ได้แบ่งการวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมออกเป็น 3 ชุด ได้แก่

1. จิตรกรรมชุดที่ 1 - เสาคู่หน้าสุดในพระวิหาร : เสาต้นที่ 1 และ 2
 - ส่วนยอดเสาทั้งพระวิหาร : เสาต้นที่ 3,4/ 5,6/ 7,8
 - คอสองพระวิหาร : คานเหนือเสาฝั่งตะวันตกและตะวันออก
2. จิตรกรรมชุดที่ 2 เสากลุ่มกลางพระวิหาร : เสาต้นที่ 3,4,5,6 (ส่วนกลางเสาและเชิงเสา)
3. จิตรกรรมชุดที่ 3 เสาคู่ท้ายสุดในพระวิหาร : เสาต้นที่ 7 และ 8 (ส่วนกลางเสาและเชิงเสา)

4. จากการวิเคราะห์ภาพเสาศระวิหารนั้นพบว่าไม่ได้เรียงลำดับเวียนขวาตามศิลาจารึกซึ่งจะอธิบายในประเด็นต่อไป

5. สมุดภาพทั้งสองสมัยนี้เขียนด้วยภาษาไทย อักษรไทย มีอายุระหว่างช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-24 ประกอบด้วยหน้าต้น อันว่าด้วยสถานที่และผู้คนในภพภูมิระดับต่าง ๆ ทั้งไตรภูมิ ได้แก่ อรูปภูมิ รูปภูมิ กามภูมิ และหน้าปลาย ว่าด้วยแผนที่ ภูมิประเทศในป่าทิพย์และเมืองในชมพูทวีป รวมทั้งแทรกชาดกเรื่องต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในกามภูมิ

6. หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ เป็นเรือนไทยแฝดสามหลังเรียงต่อกัน สันนิษฐานว่าเป็นตำหนักเก่าที่รัชกาลที่ 1 ทรงยกถวายให้กับวัดเมื่อครั้งยังรับราชการเป็นพระราชวังวิเศษ และสันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมเขียนในช่วงธนบุรี-ต้นรัตนโกสินทร์ โดยจิตรกรรมไตรภูมินั้นปรากฏที่หอนอนทางทิศใต้ อ้างถึงใน เพื่อ หริพิทักษ์, ภาพเขียนในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง (พระนคร : คณะกรรมการอนุรักษ์ศิลปกรรม, 2513), 2-5.

1. จิตรกรรมชุดที่ 1 : ศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาล

1.1 เสาคู่หน้าสุดพระวิหาร (เสาด้านที่ 1 และ 2) : เขาพระสุเมรุ ทวีป

จิตรกรรมในเสาด้านที่ 1 อธิบายถึงเรื่องพระอินทร์กับอสูรซึ่งว่าด้วยที่มาของตำแหน่งพระอินทร์ (มขมาณพ) กำเนิดอสูร (สัมภรวอสูร) และสงครามเทวดากับอสูร เหตุการณ์ดังกล่าวเขียนครอบคลุมตลอดต้นเสา โดยเกี่ยวข้องกับฉากเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาล (ภาพที่ 5) ส่วนเสาด้านที่ 2 อธิบายถึงพระเจ้านันทราชเสวยมหาสมบัติในทวีปทั้งสี่จนถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จึงเกี่ยวข้องกับฉากทวีปสี่ที่ช่วงกลาง-เชิงเสา (2-ข,ก ภาพที่ 6) และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ยอดเสา (2-ค) (เสาทั้งสองต้นดูแผนภูมิที่ 3) ทั้งนี้การวางองค์ประกอบภาพในคู่เสาดังกล่าวพบว่าถูกกำหนดให้แสดงมุมมองภาพจักรวาลแบบสามมิติ โดยในเสาด้านที่ 1 ได้สมมติเสาด้านให้เป็นดังแท่งเขาพระสุเมรุ มีสุทิสสนครในดาวดึงส์ที่ยอดเสา (1-ค) กับพิภพอสูรที่เชิงเสา (1-ก) ส่วนเสาด้านที่ 2 แสดงตำแหน่งภาพทวีปทั้งสี่ในแต่ละเหลี่ยมเสาได้ถูกทิศทางตามคติไตรภูมิ⁷

ภาพจิตรกรรมของเสาคู่หน้าสุดนี้จึงมุ่งเน้นถึงภพภูมิสวรรค์ (ดาวดึงส์) ความเป็นศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาล ซึ่งเนื้อหาทั้งสองเรื่องนี้สอดคล้องกับแนวคิดของพระอาราม และนับว่าเป็นการเปิดเรื่องราวจักรวาลที่ทำให้ผู้ชมเข้าใจภาพรวมได้ดีตลอดจนได้รับความเพลิดเพลิน โดยเมื่อเปรียบเทียบกับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกแล้วจะสอดคล้องกับฉากภาพรวมจักรวาลทางซ้ายสุดของผนัง อันมีเขาพระสุเมรุเขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล พิกพอสูร ทวีป (ภาพที่ 8) และเมื่อเทียบกับสมุดไตรภูมิแล้วจะตรงกับช่วงแรกของสมุดหน้าปลาย ซึ่งจัดวางองค์ประกอบลักษณะเดียวกันแต่สมบูรณ์กว่า (ภาพที่ 9) ทั้งนี้จากเนื้อหาภาพเสาศระวิหารทั้งสองต้นที่เกี่ยวข้องอยู่เป็นชุดเดียวกัน ทำให้สะท้อนถึงลำดับภาพเสาศระวิหารที่แสดงเป็นคู่มากกว่าลำดับเขียนขวารอบพระวิหารตามแผนศิลาจารึก

อย่างไรก็ตาม รายละเอียดและลำดับเหตุการณ์ในจิตรกรรมเสาศระวิหารทั้งสองต้นนี้ไม่ได้แสดงตามจิตรกรรมต้นแบบทั้งสองแห่งเสียทีเดียว เนื่องจากในหลักฐานทั้งสองนั้นแสดงภาพรวมจักรวาลเป็นฉาหนึ่งเรียบไม่ประกอบเรื่องราว ดังนั้นผู้ออกแบบภาพเสาศระวิหารจึงต้องอาศัยการเล่าเรื่องตามวรรณกรรมและคัมภีร์ค่อนข้างมากเพื่อให้เกิดลำดับภาพในทุกเหลี่ยมเสาคือเรื่องพระอินทร์กับอสูรและนันทราชชาดกดังกล่าว⁸ ตลอดจนเพื่ออธิบายความเป็นมาของเนื้อหาเรื่องราวให้ผู้ชมเข้าใจด้วย

1.2 ส่วนยอดเสาศระวิหารที่ 3,4,5,6,7,8 (เสาคู่ที่ 2-4) : เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล

โดยปกติในจิตรกรรมไตรภูมินั้น ภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล และทวีปสี่มักแสดงองค์ประกอบที่อยู่ร่วมฉากเดียวกัน ซึ่งปรากฏทั้งในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ แต่ทว่าภาพเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาลที่เสาศระวิหารของวัดสุทัศนนี้ไม่ได้บรรจุร่วมกับเขาพระสุเมรุและทวีปสี่ที่เสาคู่หน้า แต่ได้กระจายองค์ประกอบไปยังส่วนยอดเสาทุกต้นต่อเนื่องไปจนถึงท้ายพระวิหาร โดยแสดงลำดับเป็นคู่เสา (3,4-ค : ยุคนธร / 5,6-ค : อสินธร, กรวิก, สุทศนะ, เนมินธร / 7,8-ค : วินันตกะ, อัสดัน, เขาจักรวาล ดูแผนภูมิที่ 3 และภาพที่ 7) ซึ่งนอกจากเป็นการแก้ปัญหภาพรวมของจักรวาลไม่ให้กระจุกองค์ประกอบที่เสาคู่หน้าแล้ว สันนิษฐานว่าเหตุผลที่สำคัญคือเพื่อกำหนดพื้นที่โดยรวมของพระวิหารนี้ให้สื่อ

7. ชมพูทวีป (ทิศใต้), อมรโคยานทวีป (ทิศตะวันตก), อุตตรภูทวีป (ทิศเหนือ), นพพหุทวีป (ทิศตะวันออก)

8. ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชาดก และคัมภีร์โลกศาสตร์ เช่น จักกวาทีปนี โลกทีปิกสาร ไตรภูมิโลกวินิจจกถา

ความหมายถึงขอบเขตจักรวาลทั้งมวล อีกทั้งการวางตำแหน่งภาพยอดเขาดังกล่าวลงบนส่วนยอดของเสาแต่ละต้นที่เป็นทรงแท่งสี่เหลี่ยมนี้ ก็สื่อถึงภาพแท่งภูเขาตามคติไตรภูมิที่แสดงออกมาในรูปแบบสามมิติด้วย ดังนั้นแล้วภาพไตรภูมิโลกสี่ฐานบนเสาพระวิหารนี้จึงได้สะท้อนวิธีการวางองค์ประกอบจักรวาลแบบใหม่ให้เหมาะสมกับบริบทสถานที่โดยยังรักษาคติเดิมไว้ได้

จากภาพเสาพระวิหารในหัวข้อ 1.1 และ 1.2 นับเป็นตัวอย่างสำคัญของความสัมพันธ์ทางรูปแบบระหว่างจิตรกรรมทั้งสามแท่งที่สังเกตได้อย่างชัดเจนในการนำเสนอภาพไตรภูมิโลกสี่ฐาน นอกจากนี้การวางภาพกลุ่มภูเขาเป็นคู่เสาดังกล่าวได้เป็นข้อพิสูจน์หนึ่งถึงวิธีการลำดับภาพเสาพระวิหารที่ไม่ได้เวียนขวาไปตามแผนศิลาจารึกอีกด้วย

1.3 คอสองพระวิหาร : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์และพุทธประวัติ

คอสองพระวิหารนี้เป็นองค์ประกอบที่อยู่ถัดขึ้นไปเหนือแนวเสาพระวิหารทั้งสองฝั่งซึ่งแสดงภาพเกี่ยวกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เช่นกันโดยปรากฏในแนวขวาง ที่บริเวณกลางคอสองแสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าเทศนาโปรดพุทธมารดาและเทวดาในฝั่งตะวันออก (ง-E) ส่วนคอสองตะวันตก (ง-W) เป็นภาพพระจุฬามณีเจดีย์ (ดูแผนภูมิที่ 3) ซึ่งหากพิจารณาตำแหน่งภาพคอสองร่วมกับกลุ่มแท่งเสาแล้วจะดูเหมือนกับภาพพุทธประวัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ประกอบกับกลุ่มภูเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์อันเป็นองค์ประกอบภาพไตรภูมิโลกสี่ฐานที่เคยปรากฏมาแล้วตั้งแต่อดีต ซึ่งหากผู้ออกแบบเจตนาให้ภาพส่วนคอสองสื่อความหมายร่วมกับเสาพระวิหารแล้ว ภาพพุทธประวัติดังกล่าวจะมีรูปแบบที่พัฒนาให้กลายเป็นมุมมองแบบสามมิติเช่นกัน และเติมเต็มคติศูนย์กลางจักรวาลของภาพไตรภูมิโลกสี่ฐานในพระวิหารแห่งนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

2. จิตรกรรมชุดที่ 2 เสากลางพระวิหาร ต้นที่ 3,4,5,6 (กลาง-เชิงเสา) : ชมพูทวีป (ป่าหิมพานต์,เมือง)

ภาพจิตรกรรมในเสาชุดที่ 2 อธิบายถึงเรื่องป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป โดยอยู่ลำดับถัดจากกลุ่มภาพรวมจักรวาล (จิตรกรรมชุดที่ 1) และเกี่ยวเนื่องกับภพภูมิมนุษย์ (มนุษย์ภูมิ) ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันกับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ และสำหรับภาพรวมของกลุ่มเสาพระวิหารชุดนี้ เริ่มจากส่วนชายป่าหิมพานต์มายังกลุ่มเมืองในชมพูทวีป โดยลำดับเวียนขวาลักษณะรูป U คว่ำ (เสาที่ 3-5-6-4 ดูแผนภูมิที่ 4) ซึ่งสอดคล้องกับการลำดับภาพในจิตรกรรมต้นแบบทั้งสองแห่งมากกว่าการลำดับเวียนขวารอบพระวิหารตามแผนศิลาจารึก โดยรายละเอียดมีดังนี้

ภาพส่วนป่าหิมพานต์และชมพูทวีปของเสาพระวิหารนั้น เริ่มต้นจากเสาต้นที่ 3 ในเหลี่ยมทิศตะวันตก (3-W-ข,ก) ซึ่งเขียนเรื่องทิวาหนชาดก (ภาพที่ 10) โดยตัวละครดำเนินเรื่องจากเกาะกลางทะเล (กลางเสา) แล้วไล่ระดับลงมายังฉาป่าหิมพานต์และเมือง (เชิงเสา) ซึ่งดูคล้ายคลึงกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกที่แสดงเรื่องทิวาหนชาดกโดยลำดับภาพจากมหาสมุทรเข้าไปยังป่าหิมพานต์เช่นกัน (ภาพที่ 11) และยังปรากฏจากดังกล่าวในสมุดไตรภูมิหน้าปลายอีกด้วย โดยจากดังกล่าวนี้ในจิตรกรรมทั้งสองแห่งปรากฏอยู่บริเวณรอยต่อของฉากภาพรวมจักรวาลและป่าหิมพานต์ ดังนั้นแล้วการเปิดเรื่องราวชมพูทวีปโดยเชื่อมโยงด้วย

ชาวดังกล่าวจึงอาจเป็นแนวคิดตั้งแต่ในสมัยแรกสร้างสมุดไตรภูมิแล้วถ่ายทอดมาสู่จิตรกรรมฝาผนัง เนื่องจากในเนื้อหาชาดกมีเส้นทางที่กล่าวถึงสถานที่ครอบคลุมตั้งแต่มหาสมุทรมาจนถึงป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป

อย่างไรก็ตาม เนื้อหาของเสาดันที่ 3 นี้ยังคงเน้นเรื่องป่าหิมพานต์เป็นส่วนมาก โดยในภาพส่วนที่เหลือต่อมาแสดงสระหิมพานต์ทั้ง 7 สระตามคติ โดยในเสาดันนี้มี 4 สระแรก ได้แก่ สระฉัททันต์ สระอินดาต สระรัถการ และสระกณณมุนทะ (แผนภูมิที่ 4) รวมถึงภาพช้างประเภทต่าง ๆ อันมีช้างสิบตระกูล เป็นต้น ซึ่งใกล้เคียงกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก⁹ และสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่แสดงภาพสระหิมพานต์รวมถึงช้างหมวดสิบตระกูลเช่นกัน¹⁰ อย่างไรก็ตามภาพช้างสิบตระกูลในเสาศระวิหารนั้นพบว่าได้นำไปเขียนรวมกลุ่มกันในเสาเหลี่ยมทิศใต้ (3-S-ก) ที่ตำแหน่งสระกณณมุนทะ จึงได้เพิ่มกลุ่มช้างตระกูลอื่น ๆ ลงไปเพิ่มเติมในตำแหน่งสระอื่นด้วย เช่น ช้างไอยราวรรณที่สระรัถการ (3-E-ก) เป็นต้น ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้แตกต่างไปจากในสมุดไตรภูมิรวมถึงหอพระไตรปิฎกที่ช้างสิบตระกูลจะยืนกระจายกลุ่มอยู่ตามสระต่าง ๆ

ลำดับถัดมาเป็นเสาดันที่ 5 ซึ่งแสดงภาพสระหิมพานต์ต่อเนื่องจากเสาดันที่ 3 อีก 3 สระ ได้แก่ สระมณฑาทิพย์ สระกุณालะ สระสีห์ปาดะ และค่อนข้างลำดับไปตามสมุดไตรภูมิ โดยสระสุดท้ายจบที่สระชื่อสีห์ปาดะเหมือนกัน (5-S-ก แผนภูมิที่ 4) นอกจากนี้ในเสาศระวิหารต้นนี้ยังเน้นเนื้อหาเรื่องพญาสัตว์และชาดกที่เกี่ยวข้องพญาสัตว์ ได้แก่ พญาช้าง พญานกกระเหว่า พญาสิงห์ และพญาราชสีห์ ซึ่งเนื้อหาดังกล่าวนี้ปรากฏค่อนข้างน้อยทั้งในหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ จึงอาจมีการกำหนดองค์ประกอบของเสาศระวิหารเองโดยอ้างอิงร่วมกับคัมภีร์และวรรณกรรม¹¹

ถัดมาเป็นเสาดันที่ 6 ซึ่งในเสาดันนี้ได้ขยายองค์ประกอบเจาะจงไปยังภูเขาที่ล้อมสระอินดาตทั้ง 5 ลูก ได้แก่ เขาไกรลาส กาฬภูฏ จิตรภูฏ คันธมาหนิ และสุทศินภูฏ ซึ่งตามคตินั้นไม่ได้รับเจาะจงทิศ โดยวางภาพยอดเขาลงในแต่ละเหลี่ยมเสาทำให้เกิดเป็นมุมมองภาพแบบสามมิติ ลักษณะภูเขาที่ปรากฏมียอดเขาที่เป็นทรงวิมานและเทวดาประทับ ซึ่งแตกต่างกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่แสดงยอดเขาเป็นฐานฐานปากการอบสระอินดาต อย่างไรก็ตาม ในจิตรกรรมสมุดไตรภูมิพบว่ามีภาพยอดเขาไกรลาสอีกแห่งนอกสระอินดาตซึ่งเขียนเป็นทรงวิมาน โดยประกอบกับเรื่องพระสุธนชาดกและที่ประทับพระอิศวร ซึ่งค่อนข้างสัมพันธ์กับภาพเสาศระวิหารในเหลี่ยมตะวันออก (6-E-ก แผนภูมิที่ 4) ที่เขียนด้วยเนื้อหาและรูปแบบเดียวกัน และด้วยสาเหตุนี้ ภาพยอดเขาในเหลี่ยมเสาส่วนที่เหลือจึงต้องเขียนเป็นภาพวิมานแทนรูปปากกาทั้งหมดเพื่อความเป็นเอกภาพเดียวกันขององค์ประกอบทั้งต้นเสา

ต่อมาในลำดับสุดท้ายของภาพชุดที่สองนี้คือเสาดันที่ 4 อธิบายเรื่องเมืองในชมพูทวีปคือเมืองโสฬสทั้ง 16 เมืองที่สวนเชิงเสา (4-ก) โดยแบ่งไปในเสาแต่ละด้าน ด้านละ 4 เมือง ปรากฏภาพเมืองในรูปของปราสาทบ้านเรือนที่มีกำแพงล้อมรอบ และได้กล่าวถึงศูนย์กลางพระศาสนา (มัชฌิมประเทศ) ในชมพูทวีป

9. ในหอพระไตรปิฎกส่วนนี้แม้จะแสดงภาพสระและช้าง แต่ด้วยพื้นที่ที่มีจำกัดทำให้องค์ประกอบไม่ครบสมบูรณ์อีกทั้งไม่มีคำอธิบายประกอบจึงค่อนข้างอุปสรรคต่อการวิเคราะห์ ขณะที่สมุดภาพนั้นเปิดพื้นที่เป็นอิสระมากกว่า และเขียนคำอธิบายระบุรายละเอียดต่าง ๆ อย่างชัดเจน

10. อย่างไรก็ตามชื่อและลำดับสระในเสาศระวิหารและสมุดภาพมีบางส่วนที่ไม่ตรงกัน เช่น สระบันทมณฑล ซึ่งไม่ปรากฏในเสาศระวิหารและไม่สอดคล้องกับชื่อสระตามคติไตรภูมิ

11. พบเนื้อหาซึ่งระบุถึงพญาสัตว์ต่าง ๆ ที่กล่าวมาในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวิณีจนยกถา เช่นในหมวดดิรัจฉานโลกถาว่าด้วยพญาสัตว์

อันเป็นที่ตั้งของโพธิบัลลังก์หรือสีสุปฐพี (4-E-ก ภาพที่ 12, แผนภูมิที่ 4) องค์ประกอบดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์เฉพาะในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย¹² ซึ่งมีลำดับภาพถัดจากป่าหิมพานต์มาถึงเมืองในชมพูทวีปโดยปรากฏภาพโพธิบัลลังก์เช่นกัน (ภาพที่ 13) และตำแหน่งภาพในสมุดไตรภูมินั้นก็เป็นช่วงปลายของชมพูทวีปอีกด้วย นอกจากนี้ในเสาพระวิหารยังปรากฏภาพแม่น้ำปัญจมหานที (คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ) ที่ไหลจากผ่านกลุ่มเมืองดังกล่าว ซึ่งสอดคล้องกับภาพเมืองในชมพูทวีปจากสมุดไตรภูมิหน้าเดียวกันที่ปรากฏภาพแม่น้ำปัญจมหานทีไหลผ่านเมืองต่าง ๆ หลังออกมาจากป่าหิมพานต์

การเรียงลำดับส่วนเชิงเสาของจิตรกรรมชุดที่ 2 นี้สังเกตว่าแตกต่างไปจากส่วนยอดเสาซึ่งแสดงเป็นคู่ตรงข้ามดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้สะท้อนถึงการกำหนดระบบภาพที่แตกต่างวัตถุประสงค์กันระหว่างส่วนยอดเสาที่ใช้แสดงขอบเขตและแสดงภาพรวมของจักรวาล กับส่วนเชิงเสาที่ใช้แสดงรายละเอียดปลีกย่อยของจักรวาลและร้อยเรียงเนื้อหาต่อเนื่องกันโดยอ้างอิงตามจิตรกรรมและวรรณกรรมต้นแบบ ดังนั้นแล้วจิตรกรรมชุดที่ 2 นี้จึงไม่ได้แสดงมุมมองภาพแบบสามมิติที่ชัดเจนเท่ากับเสาคู่หน้าพระวิหารและส่วนยอดเสาพระวิหาร ยกเว้นเสาต้นที่ 6 ที่แสดงภาพภูเขาหิมพานต์ล้อมสระอินดาตบนเหลี่ยมเสาทรงสี่ด้าน

สำหรับส่วนพื้นที่กลางเสา (ข) ในจิตรกรรมชุดนี้ซึ่งเป็นฉากพื้นน้ำทะเล พบว่าส่วนใหญ่ไม่เกี่ยวข้องกับภาพระดับยอดเสาและเชิงเสา รวมทั้งแทบจะไม่เชื่อมโยงกับที่หอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ การกำหนดภาพส่วนนี้จึงเป็นรูปแบบเฉพาะของพระวิหาร ซึ่งเชื่อมโยงกันเองระหว่างระดับกลางเสาในเชิงเนื้อหาโดยอ้างอิงจากวรรณกรรม¹³ ได้แก่ ชาดกเกี่ยวกับมนุษย์ที่เดินเรือไปในทะเลและเกาะต่าง ๆ โดยเป็นทั้งเรื่องราวสอนใจและแสดงปาฏิหาริย์บารมีของพระโพธิสัตว์

3. จิตรกรรมชุดที่ 3 เสาคู่ท้ายพระวิหารต้นที่ 7 และ 8 (กลาง-เชิงเสา) : อบายภูมิ

ภาพจิตรกรรมในเสาชุดที่ 3 อธิบายเรื่องราวของเปรต นรกภูมิ และเดรัจฉานภูมิ ซึ่งอยู่ในอบายภูมิอันเป็นภพภูมิที่สัตว์โลกเสวยทุกข์จากการทำบาป โดยสถานที่ที่แสดงเรื่องราวนั้นส่วนมากยังคงอยู่ในป่าหิมพานต์ (เชิงเสา) และมหาสมุทร (กลางเสา) ซึ่งการกำหนดเรื่องอบายภูมิลำดับมาไว้ที่เสาคู่ท้ายพระวิหาร (แผนภูมิที่ 5) อาจสัมพันธ์กับลำดับภาพในสมุดไตรภูมิซึ่งนำเรื่องอบายภูมิไปเขียนไว้ที่ท้ายเล่ม¹⁴ นอกจากนี้ยังต่อยอดถึงลำดับเสาพระวิหารที่ปรากฏเป็นคู่มากกว่าการลำดับเวียนขวาตามแผนศิลาจารึกอีกด้วย โดยรายละเอียดมีดังนี้

ในเสาต้นที่ 7 นี้ ส่วนใหญ่แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับเปรตประเภทต่าง ๆ ได้แก่ เปรตจักรผ้น เปรตเผ่าสวนมะม่วง เวมานิกเปรต ฯลฯ โดยภาพในแต่ละเหลี่ยมของเสาต้นนี้ส่วนใหญ่จะเขียนตั้งแต่ส่วนเชิงเสายาวไปจนเกือบถึงกลางเสาหรือเกือบยอดเสา (7-ก,ข) ซึ่งอธิบายเกี่ยวกับบุพกรรมของเปรตเหล่านี้เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์¹⁵ ลักษณะดังกล่าวแม้จะดูแตกต่างจากสมุดภาพไตรภูมิที่แสดงเพียงเฉพาะภาพเปรตแบบไม่ประกอบเรื่องราว แต่อาจสัมพันธ์กันด้วยเรื่องตำแหน่งภาพเปรตที่อยู่ท้ายสมุดไตรภูมิทั้งหน้าต้นและหน้าปลาย

12. กรณีหอไตรฯ วัดระฆังนั้นไม่แสดงภาพเมืองเนื่องจากพื้นที่จำกัด จึงมีองค์ประกอบเพียงป่าหิมพานต์

13. ส่วนใหญ่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชาดก และคัมภีร์หมวดโลกศาสตร์บางส่วน เช่น ไตรภูมิโลกวินิจจกถา

14. ส่วนในหอพระไตรปิฎกไม่ปรากฏภาพอบายภูมิ แต่อาจเกี่ยวข้องบ้างเล็กน้อยในส่วนนิทานชาดกเกี่ยวกับสัตว์

15. เนื้อหาอ้างอิงเพิ่มเติมจากคัมภีร์อรรถกถาชาดก เปตวัตถุ และไตรภูมิโลกวินิจจกถา

เช่นเดียวกับตำแหน่งที่ท้ายพระวิหาร โดยเรื่องราวที่ขยายรายละเอียดเพิ่มเติมนี้ สันนิษฐานว่าใช้การอ้างอิงจากวรรณกรรมเพื่อให้เกิดลำดับเหตุการณ์และให้ผู้ชมเข้าใจความเป็นมาของเรื่องราว คล้ายกับการใช้เรื่องพระอินทร์และมณฑลราชชาดกประกอบในเสาคู่หน้าพระวิหาร

ส่วนลำดับสุดท้ายในเสาด้านที่ 8 นั้น อธิบายเรื่องของนรกภูมิและเดรัจฉานภูมิ โดยเรื่องนรกภูมินั้นเขียนอยู่ที่เหลี่ยมท้ายสุดของพระวิหาร (8-S-ก, ภาพที่ 14) แสดงภาพพญายมราชกำลังสอบถามและตัดสินบุญกรรมต่าง ๆ ของสัตว์โลกเมื่อครั้งยังมีชีวิต ถัดลงมาเป็นภาพขุมนรกที่สัตว์นรกโดนลงโทษด้วยรูปแบบต่าง ๆ ตามกรรมของแต่ละคน ซึ่งปรากฏตรงกับช่วงท้ายของสมุดไตรภูมิหน้าต้นที่เขียนองค์ประกอบไล่จากระดับบนลงล่างเช่นกัน (ภาพที่ 15) ส่วนเนื้อหาที่เหลือได้แก่เดรัจฉานภูมิ ซึ่งปรากฏในรูปชาดกและนิทานปกรณัมจำนวนหลายเรื่อง¹⁶ โดยกระจายตำแหน่งทั่วทั้งส่วนเชิงเสาและกลางเสา แต่ละเรื่องนั้นตัวละครล้วนเป็นสัตว์ประเภทต่าง ๆ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการใช้ปัญญา การชิงไหวพริบ การมีสติรอบคอบ

การกำหนดภาพอบายภูมิให้อยู่ที่เสาคู่ท้ายพระวิหารนี้ นอกจากเติมเต็มองค์ประกอบกามภูมิให้ครบถ้วนแล้ว ยังมุ่งเน้นถึงเรื่องราวที่เป็นอุทาหรณ์สอนใจ และสั่งสอนให้เว้นจากบาปอกุศลเพื่อที่จะไม่ต้องมาเสวยทุกข์ในอบายภูมิ ซึ่งนับว่าอีกหนึ่งวัตถุประสงค์ในการแสดงภาพไตรภูมิโลกสันฐานของพระอาราม และเป็นการปิดฉากเรื่องราวจักรวาลที่ผู้ชมจะได้ประโยชน์ทางด้านจิตใจนอกเหนือจากความสวยงามอลังการ นอกจากนี้ในประเด็นของการแสดงภาพของจิตรกรรมชุดที่ 3 พบว่าเป็นการร้อยเรียงเรื่องราวต่อเนื่องไปในแต่ละเหลี่ยมเสตามวรรณกรรมหรือสมุดไตรภูมิซึ่งคล้ายคลึงกับจิตรกรรมชุดที่ 2 ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้แสดงองค์ประกอบภาพในมุมมองสามมิติอย่างชัดเจนเท่ากับส่วนยอดเสาหรือเสาคู่หน้าพระวิหาร

บทสรุป

จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานที่วัดสุทัศนเทพวรารามนี้เป็นจิตรกรรมบนเสาพระวิหารซึ่งมีรูปแบบพิเศษ โดยได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปกรรมในยุคสมัยก่อนหน้า ได้แก่ จิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตารามและสมุดภาพไตรภูมิ โดยปรากฏความสัมพันธ์ตั้งแต่จิตรกรรมชุดที่ 1 ในเรื่องภพภูมิสวรรค์-อสูร ตลอดจนความเป็นศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาลที่เสาคู่หน้าพระวิหาร ส่วนยอดเสาพระวิหาร และคอสองเหนือเสาพระวิหาร เช่นเดียวกับภาพรวมจักรวาลในช่วงแรกของจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิหน้าปลาย จากนั้นลำดับต่อเนื่องไปยังจิตรกรรมชุดที่ 2 ที่กลุ่มเสากลางพระวิหารซึ่งกล่าวถึงชมพูทวีปและภพภูมิมนุษย์โดยลำดับภาพจากป่าหิมพานต์มายังกลุ่มเมืองอันเป็นลักษณะเดียวกันกับจิตรกรรมต้นแบบทั้งสองแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับในสมุดไตรภูมิหน้าปลายเนื่องจากแสดงรายละเอียดได้ครบถ้วนกว่าที่หอพระไตรปิฎก ถัดมาในจิตรกรรมชุดที่ 3 ซึ่งวาดด้วยเรื่องอบายภูมิที่เสาคู่ท้ายพระวิหารซึ่งยังคงปรากฏอยู่ในฉากป่าหิมพานต์และชมพูทวีป พบว่ามีความสัมพันธ์เช่นเดียวกันกับช่วงท้ายเล่มของสมุดไตรภูมิทั้งหน้าต้นและหน้าปลาย

16. ได้แก่เรื่องนิทานนางตันไดร เป็นชุดนิทานอุทาหรณ์ซึ่งมีที่มาจากนิทานปัญจตันตระและชาดก สำหรับฉบับภาษาไทยนั้นไม่ทราบอายุที่ชัดเจน แต่ปรากฏเอกสารในหอหลวงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1, อ้างถึงใน หอพระสมุดวชิรญาณ, ประชุมปกรณัมภาคที่ 2 เรื่องปักษีปกรณัม (กรุงเทพฯ : หอพระสมุดวชิรญาณ, 2466), ก.

นอกจากนี้ จิตรกรรมเสาศระวิหารยังมีเนื้อหาสัมพันธ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนา ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยเสริมเนื้อหาและลำดับภาพในจักรวาลให้สมบูรณ์นอกเหนือจากในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ ดังเช่นเรื่องประวัติพระอินทร์และมณฑลราชชาดกของจิตรกรรมชุดที่ 1 ที่เสริมเนื้อหาให้กับฉากเขาพระสุเมรุและทวีปทั้งสี่ หรือชาดกเกี่ยวกับมนุษย์ที่ระดับกลางเสาชของจิตรกรรมชุดที่ 2 ซึ่งช่วยเสริมความสำคัญของฉากรามหาสมุทรและภพภูมิมนุษย์ ตลอดจนเรื่องเปรตและนิทานชาดกเกี่ยวกับเดรัจฉานภูมิในจิตรกรรมชุดที่ 3 ซึ่งมุ่งเน้นเรื่องอุทาหรณ์และสอนให้ตระหนักถึงผลของบาปอกุศล อีกทั้งเติมเต็มองค์ประกอบของภาพจักรวาลส่วนภพภูมิในพระวิหารให้ครบถ้วนสมบูรณ์

อย่างไรก็ตาม จากการวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมเสาศระวิหารทั้งสามชุดพบว่ามี การแสดงลำดับภาพเป็นคู่เสาศระหรือเป็นไปตามจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิมากกว่าการลำดับเวียนขวารอบพระวิหารตามแผนศิลาจารึก ส่วนการแสดงออกของจิตรกรรมเสาศระวิหารที่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นมุมมองแบบสามมิตินั้น พบว่าปรากฏอย่างชัดเจนในจิตรกรรมชุดที่ 1 ได้แก่ การใช้เสาคู่หน้าพระวิหารทั้งต้นและส่วนยอดเสาศระวิหารเพื่อสื่อถึงแท่งเขาพระสุเมรุ ตำแหน่งทิศทางของทวีปสี่และแท่งเขาสัตตบริภัณฑ์ ขณะที่ในจิตรกรรมชุดที่ 2 และ 3 นั้นส่วนใหญ่เน้นอธิบายรายละเอียดตามลำดับเนื้อหาในจิตรกรรมสมุดไตรภูมิและวรรณกรรมเสียมากจึงไม่ได้แสดงภาพมุมมองสามมิติที่ชัดเจนเท่าใดนัก

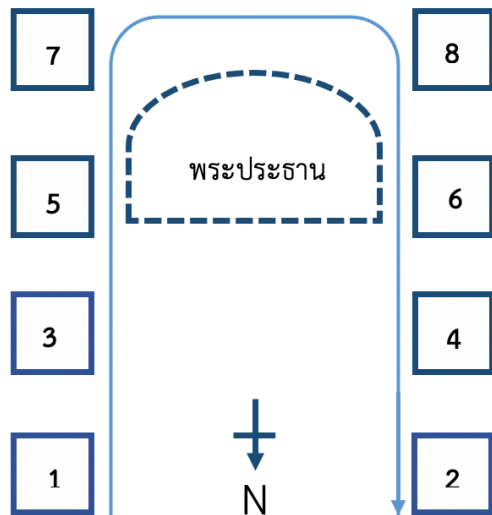
สุดท้ายนี้ แม้ว่าภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานของวัดสุทัศนเทพวรารามจะถูกปรับเปลี่ยนตำแหน่งมาอยู่บนเสาศระวิหารแทนฝาผนังทำให้มีมุมมองภาพเปลี่ยนไปเป็นรูปแบบสามมิติแต่รูปแบบและเนื้อหาจิตรกรรมที่ปรากฏนั้นกลับสามารถตอบรับกับคติเดิมได้อย่างดีเยี่ยม สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของครูช่างในอดีตที่สามารถแก้ไขปัญหารื่องข้อจำกัดของพื้นที่และปรับปรุงรูปแบบให้เหมาะสม โดยได้รับอิทธิพลต้นแบบจากจิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตาราม สมุดภาพไตรภูมิ ตลอดจนวรรณกรรมพุทธศาสนา จึงนับได้ว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานของพระอารามแห่งนี้มีพัฒนาการเจริญสูงสุดในศิลปะรัตนโกสินทร์ซึ่งพบเพียงแห่งเดียวในประเทศไทย และไม่พบการสร้างภาพจิตรกรรมในลักษณะเช่นนี้อีกในศิลปกรรมยุคหลัง

ภาพที่ 1 พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 2 หน้าบันพระวิหารวัดสุทัศน์ รูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
ที่มา : ผู้วิจัย

แผนภูมิที่ 1 เสาพระวิหาร 8 ต้น
และการลำดับเรื่องราวตามหมายเลขในศิลาจารึก
ที่มา : ผู้วิจัย

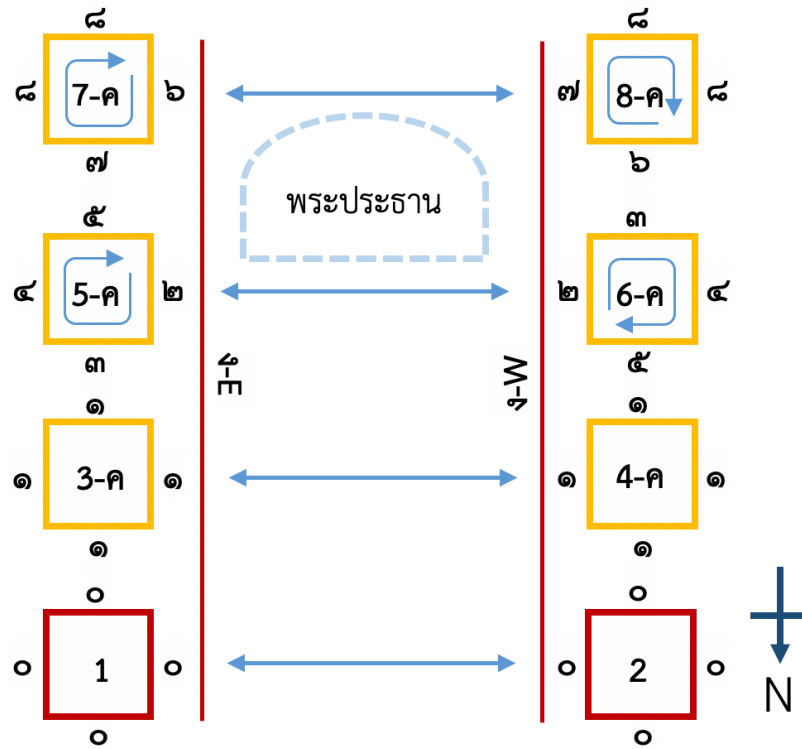
แผนภูมิที่ 2 ระดับเสาในพระวิหาร ได้แก่
ก (เชิงเสา), ข (กลางเสา), ค (ยอดเสา)
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 3 เสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันออก
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 4 เสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันตก
ที่มา : ผู้วิจัย

แผนภูมิที่ 3 จิตรกรรมชุดที่ 1 ภาพรวมและศูนย์กลางจักรวาล แบ่งออกเป็น

1.1 เสาคู่หน้าพระวิหาร (1-2) : เขาพระสุเมรุ (○) และทวีปสี่ (เฉพาะเสาที่ 2)

1.2 ยอดเสาด้านที่ 3,4,5,6,7,8 : เขาสัตตบริภัณฑ์ ได้แก่

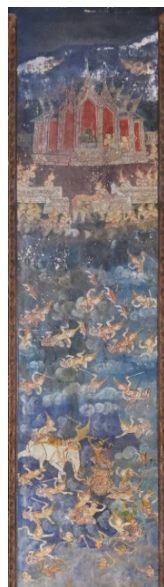
3-ค, 4-ค : ยุคนธร (๑)

5-ค, 6-ค : อสิณธร (๒), กรวิก (๓), สุทศนะ (๔), เนมินธร (๕)

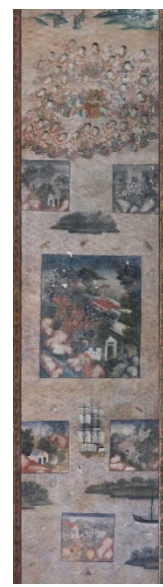
7-ค, 8-ค : วินันตะ (๖), อัสดัณ (๗), เขาจักรวาล (๘)

1.3 คอสองพระวิหาร (ง-E,W) : ดาวดั่งสีในพุทธประวัติ

ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 5 ตัวอย่างภาพจิตรกรรมจากเสาที่ 1 เรื่องพระอินทร์
และอสูรในฉากเขาพระสุเมรุ
ที่มา : ผู้วิจัย

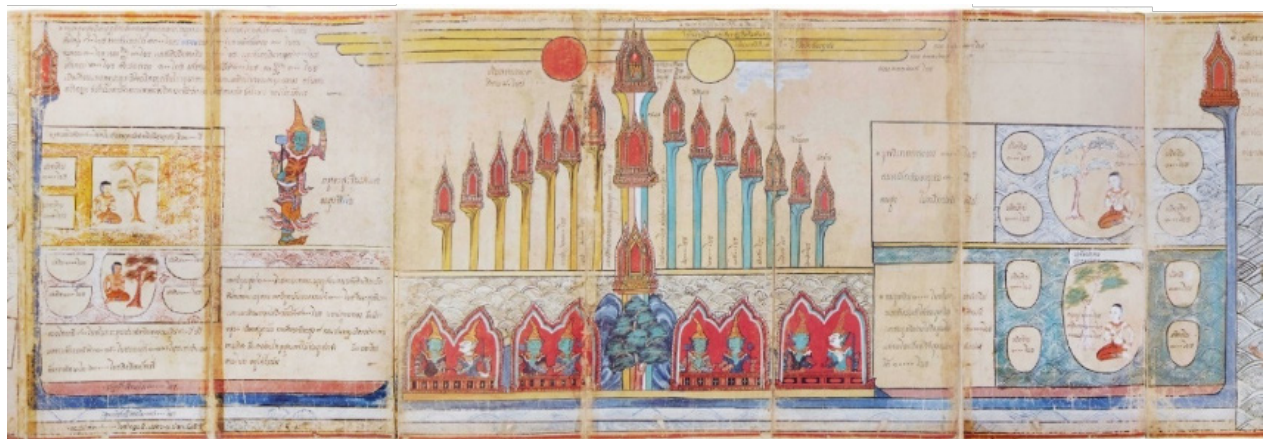
ภาพที่ 6 ตัวอย่างภาพจิตรกรรมจากเสาที่ 2 เรื่องมณฑาตุราช
ชาดกในฉากมหาทวีป
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 7 ตัวอย่างภาพยอเสาะ แสดงภาพเขายูคนธร
ในสัตตปริภันท์ มีพระจันทร์ (ซ้าย)
และพระอาทิตย์ (ขวา) ตั้งอยู่ที่เสาคู่ตรงข้าม
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 8 ภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรม
หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม
ที่มา : ผู้วิจัย

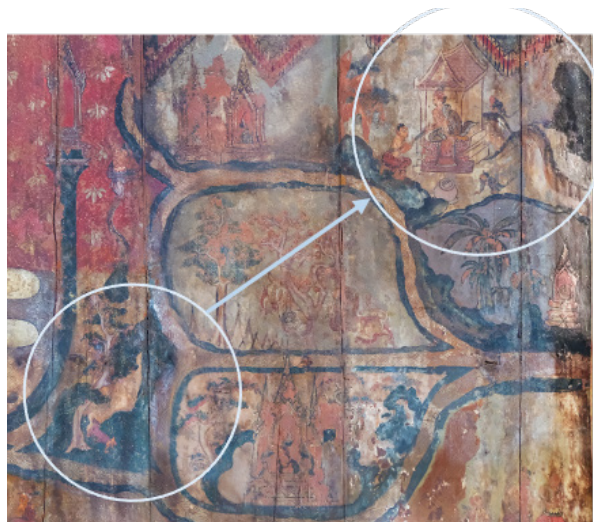

ภาพที่ 9 ภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย
ที่มา: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, "สมุดภาพไตรภูมิสมัย
กรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี" (เล่ม 2) (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 83-87.

ลำดับเป็นตัว U กว่า (3,5,6,4-ก,ข) ประกอบด้วย
 เส้าที่ 3 : -ทริวาหนชาดก (3-W-ข,ก เริ่มต้นเข้าชมพูทวีป)
 -สระสำคัญทั้ง 7 ในหิมพานต์ (4 สระแรก) / ตระกูลช้าง
 เส้าที่ 5 : -สระสำคัญทั้ง 7 ในหิมพานต์ (3 สระต่อมา) / พญาสัตว์ต่าง ๆ
 เส้าที่ 6 : ยอดเขาที่ล้อมสระอินดาต 5 ลูก (ขยายสระอินดาต)
 เส้าที่ 4 : เมืองในชมพูทวีป และแม่น้ำปัญจมหานที (ปลายชมพูทวีป)
 ที่มา : ผู้วิจัย

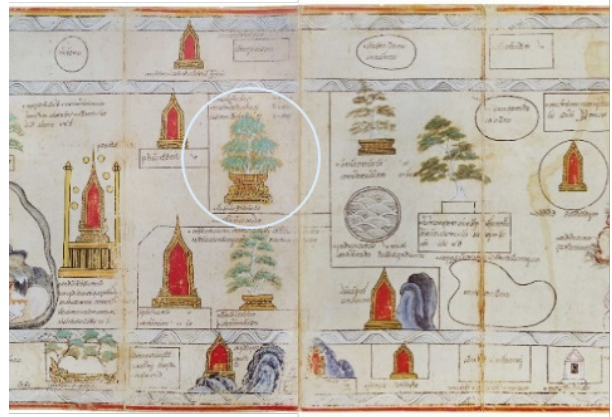
ภาพที่ 10 ทิวาหนขาดก จากกลางทะเล
(3-W-ข ซ้าย) ไปยังช่วงต้นป่าหิมพานต์ (3-W-ก ขวา)
ที่มา : ผู้วิจัย

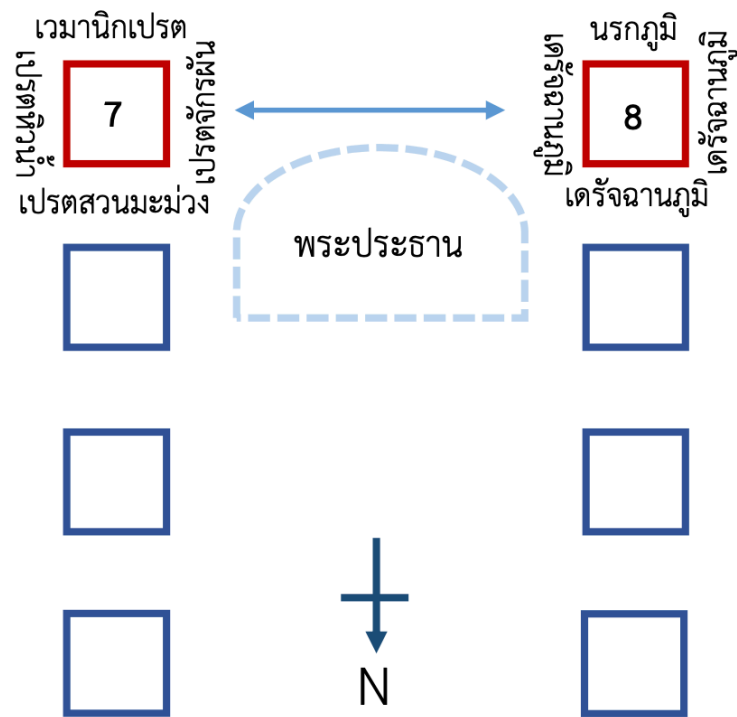
ภาพที่ 11 ทิวทัศน์หาดจากทะเลไปยังช่วงต้นป่าหิมพานต์
หอพระไตรปิฎกวัดระฆัง
ที่มา : ผู้วิจัย

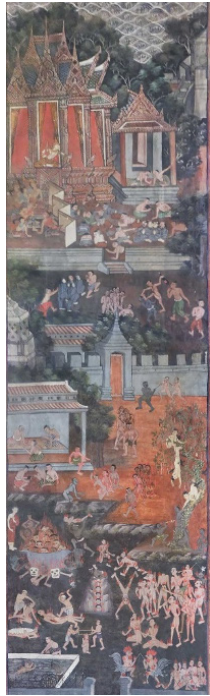
ภาพที่ 12 กลุ่มเมืองที่ช่วงปลาย
ของชมพูทวีป และโพธิบัลลังก์
(ศูนย์กลางมีชัยประเทศ) เสาต้นที่ 4
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 13 โพธิบัลลังก์ล้อมรอบด้วยกลุ่มเมืองที่ช่วงปลายของ
ชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิ
ที่มา : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ,
"สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี" (เล่ม 2)
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), 123-124.

แผนภูมิที่ 5 จิตรกรรมชุดที่ 3 เสาคู่ท้ายพระวิหาร เรื่องอบายภูมิ
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 14 นรภูมิ เสาต้นที่ 8
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 15 นรภูมิ ช่วงปลายของสมุดไตรภูมิ
ที่มา : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ,
"สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี" (เล่ม 2)
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), 33-36.

บรรณานุกรม

กองโบราณคดี กรมศิลปากร. ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสารภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี, 2528.

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 ไตรภูมิโลกวินิจยภคา. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2535.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.

พระครูวิจิตรการโกศล (สัจด์ ญาณพล). ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม : พร้อมด้วยแผนที่ภาพปูชนียวัตถุและถาวรวัตถุ. กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2516.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์). นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552.

เพื่อ หริพิทักษ์. ภาพเขียนในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง. พระนคร : คณะกรรมการอนุรักษ์ศิลปกรรม, 2513.

เสมอชัย พูลสุวรรณ. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

หอพระสมุดวชิรญาณ. ประชุมปกรณ์ภาคที่ 2 เรื่องปักษีปกรณ์. กรุงเทพฯ : หอพระสมุดวชิรญาณ, 2466.